

налу). Важливу роль для впевненості вчителя у завтрашньому дні відігравали законодавчі гарантії держави щодо регулярної і своєчасної виплати грошей. Чітко прописані правила тарифікації дозволили стабілізувати матеріальне становище вчителя. За схожими принципами нараховувалося матеріальне забезпечення до кінця існування СРСР, багато схожого є і з нинішньою системою тарифікації праці освітян.

4. Девіація і норма у поведінці вчителя: більшовицький погляд і суспільні очікування

Повсякденне життя радянського вчителя від початку існування радянської влади перебувало під пильним контролем більшовицьких ідеологів. Вимоги до вчителя були набагато більші, аніж до пересічних громадян, бо він мав стати провідником комуністичного впливу на широкі маси. Однак влада мусила враховувати суспільні уявлення і настрої самого вчительства, тому не намагалася отримати «все й відразу». Запити влади змінювалися по мірі вживання в суспільство комуністичної ідеології. Тому далеко не всі освітяни, світоглядні позиції яких спочатку відповідали необхідним ідеологічним критеріям, змогли залишитися «своїми» для влади в наступні роки. Звільнення вчителя з роботи, якщо воно не пов'язане з відсутністю фахових знань у конкретного педагога, найкраще проливає світло на суть змінених вимог влади до повсякденного життя та позапрофесійної діяльності вчителя і демонструє неприйнятні для неї риси поведінки педагога. Один з таких випадків (казусів) став предметом дослідження у цій статті.

Російський історик Ю. Безсмертний, один зі «стовпів» сучасної методології історичної науки в Росії, в середині 1990-х рр. підкреслював важливу роль випадку (казусу) в дослідженні минулого. Визначаючи типи казусів, він зазначав: «Вибір кожною особою конкретної лінії своєї поведінки міг породжувати казуси різного типу. В одних «випадках» люди усвідомлено (чи не усвідомлено) діяли у згоді із прийнятими в цьому суспільному середовищі правилами, орієнтуючись на масові уявлення про обов'язкове та заборонене. Вчинки таких людей — це казуси, які втілюють пануючі в суспільстві стереотипи. Зустрічалися, однак, особи, для яких така конформна поведінка чомусь виявлялася неможливою. Одні з них насмілювалися **зневажати звичаями, порушувати закони** (виділено мною — *Авт.*); інші, навпаки, намагалися реалізувати в повсякденному житті те, що вважалося недосяжним ідеалом»¹⁸¹. При цьому дослідник зазначав, що саме випадки другого типу є більш цікавими.

Поділ казусів на типовий та нонконформістський, який запропонував Ю. Безсмертний, не можна назвати універсальним. Він є зручним інструментарієм історика лише при дослідженні сталого суспільства, а міжвоєнний період таким не був. Автор статті у характеристиці другого типу казусів не дарма виділив слова про **«зневажання звичаями і порушення закону»**: у добу змін, а таким був весь період 1920–1930-х років, «звичаї» та «закони» досить часто суперечили одне одному. Мало того, перед конкретною особою при виборі своєї моделі поведінки поставало завдання вибору між існуючим в суспільстві уявленням («звичаєм») та нав'язуваними владою нормами («законом»). Відтак особа могла діяти у згоді з усталеними у суспільстві нормами, але реально бути

нонконформістом, оскільки ці «норми» цілеспрямовано нищила влада. Могло бути і навпаки. Окрім цього, існувало чимало проміжних варіантів поведінки в залежності від конкретної ситуації. В таких обставинах досить непросто знайти межу між «нормою» і «девіацією», якщо під терміном «девіація» розуміти «соціальну поведінку, що відхиляється від тієї, що вважається нормальною чи соціально прийнятною у суспільстві або в соціальному контексті»¹⁸². Тим більше, що частіше за все не існувало прямої норми закону про визнання тих чи інших поглядів людини протизаконними.

Ухвалення нових редакцій «закону», тобто поява нових вимог влади до суспільства взагалі та до завдань вчительства у його будівництві зокрема, не завжди знаходили точки дотику із «звичаем». Коли таких точок дотику було занадто мало, то влада або частково відступала («запаморочення від успіхів» навесні 1930 р., введення продподатку для колгоспів в 1933 р.), або ж відповідала жорстким терором аж до терору голодом включно. Як в першому, так і в другому випадку вона використовувала вчителів для поліпшення своєї репутації. Для цього потрібні були освітяни, які беззастережно виконують будь-який наказ компартійної влади. Відтак доводилося постійно усувати зі складу освітян ненадійних, тих, для кого навіть не найбільш радикальні вимоги до будівника нового суспільства були неприйнятні для застосування в повсякденному житті. Таке вилучення вчителів за ідеологічними та світоглядними мотивами було перманентним процесом увесь реконструктивний період (1928–1939 рр.). На основні причини звільнень ми звертали увагу при визначенні соціального обличчя вчительства. Вони змінювалися відповідно до коливань партійної лінії в різних питаннях. У цій же частині тексту ми спробуємо «сфотографувати» деякі моменти «великого перелому» та розглянути, як в цей час «ламалися» традиційні світоглядні засади вчителів.

Наведений нижче матеріал побудований на основі аналізу ситуації із звільненням з роботи у березні 1929 р. вчительки Херсонської трудової школи № 8 Л. Щур та порівняння цього випадку з аналогічними у той же період «великого перелому». До уваги взяті причини звільнення, їх виклад у вустах тих, хто ухвалював рішення та реакція на це самих вчителів. Така буденна і часто повторювана подія (звільнення з роботи) зацікавила автора не лише як віддзеркалення частини повсякдення вчителя, а, насамперед, як можливість аналізу змін усталених уявлень про те, яким має бути вчитель, які (зміни) відбувалися під безпосереднім тиском влади.

Автор поставив собі за мету на конкретних прикладах виявити ті риси, які віддзеркалюють особливості періоду «великого перелому» та з'ясувати межі «девіації» та «норми» у поведінці вчителя у той час. Іншими словами, йдеться про пошук того, що не могло бути раніше чи статися пізніше, і що саме по собі характеризує ту перехідну епоху, у якій перебувало суспільство наприкінці 1920-х рр. Для досягнення мети слід виконати ряд дослідницьких завдань: викласти суть справи, продемонструвати унікальність часового проміжку, протягом якого вказані у справі причини звільнення вчителя могли існувати, з'ясувати, що у поведінці звільненої вчительки було нормою, а що — девіацією.

Суть головної справи коротко охарактеризувала сама постраждала у зверненні до ВУК Робос, датованому 1 червня 1929 р.: «1 березня 1929 року мене

зняли з посади вчителя 8-ї трудшколи міста Херсона, пред'явлені мені звинувачення стосувалися: 1) пасивності в справі антирелігійного виховання; 2) ворожого ставлення до піонерорганізації; 3) неузгодженості в роботі з питання статевого виховання; 4) неправильного висвітлення питання про класову боротьбу»¹⁸³.

У висновках комісії, яка займалася «справою розслідування поведінки й роботи вчительки Щур в 8-й трудшколі» властиві їй недоліки були більш деталізовані. По-перше — це те, що названий педагог «не вирізнялася активністю» у політичних питаннях. Другим її недоліком, на якому ми ще зупинимось пізніше, було назване таке: «2. Вчителька Щур двоїться в релігії. До церкви перестала ходити лише останній рік, в квартирі, навіть в її кімнаті, висять ікони і це, звичайно, негативно впливає на учнів, які ходять до неї додому. Ніякої антирелігійної роботи як педагог-мовіст, ані як керівник групи вчителька Щур не проводила. Напередодні релігійних свят закликала учнів приходити до школи, мотивуючи тим, що коли діти не прийдуть до школи, то у неї будуть неприємності і що школа не визнає ніяких пропусків крім за причиною хвороби. При розмовах з учнями з приводу віри в Бога, каже: «а звідки ви знаєте чи вірю я в бога чи ні». В літературних творах обходить обговорення моментів зв'язаних з релігією»¹⁸⁴.

Третій недолік стосувався статевого виховання (зауважмо, що Щур була груповодом в 7-б класі): «3. Провела анонімне анкетне опитування в питаннях полового виховання (без дозволу). Вчителька Щур вставила в цю анкету /яку вона розробляла разом з учнями/ низку питань абсолютно невитриманих, внаслідок чого є відповіді грубого характеру і навіть такі, які не відповідають дійсності і є лише плодом подразненої питанням дитячої фантазії. Підсумовуючий матеріал по анкетах було оголошено на батьківських зборах /без відому адміністрації/ і викликало справедливе обурення батьків. На прохання батьків видалити з зали дітей, вчителька Щур відповіла: «Зачем их удалять, я ведь с ними разрабатывала эти вопросы, надо здраво смотреть на вещи, ближе к жизни». Групі учнів з 5 чоловік вона пояснювала процес полового життя. Всі ці факти разом із заявою вчительки Щур, що питанням полового виховання дітей вона займається декілька років, свідчить про цілком неправильний підхід до дітей і що неправильно скерована робота сприяла половій розпусті»¹⁸⁵. Тут варто підкреслити такі деталі: 7 клас (чи група, як тоді називали) був випускним у школі, а «половим вихованням» вчителька займалася вже не перший рік і раніше, судячи з контексту звинувачень, ні адміністрація, ні профспілки це не вважали недоліком.

По-четверте, у класі, яким керувала Щур, було п'ять піонерів, серед яких вчителька жодної роботи не проводила, як нічого не робила і «для втягнення до організації Юних піонерів» інших школярів. П'ятим недоліком названо її заяву про те, що «вона проти кровопролиття, всякої війни, історію ж класової боротьби визнає за насильство». Шостим і останнім недоліком було те, що Щур «переводила роботу самостійно, не рахуючись із зауваженнями і постановами педколективу і адміністрації школи»¹⁸⁶.

Бачимо, що недоліків було визначено чимало. Їх перелік цікавий сам по собі і характерний саме для того часу. Дійство відбувалося в міській школі і звинувачення вчительки з боку адміністрації та профспілок в занадто вільних

розмовах на тему статеких відносин свідчить про відмову від спроб прискореного наступу нового побуту періоду перших післяреволюційних років, коли такі розмови не вважалися чимось забороненим. Мало того, від частини «революційних змін» в побуті більшовики взагалі відмовилися. З другої половини 1920-х рр. почався період «змирщення» більшовицької доктрини та відмови від радикального здійснення останньої, за словами А. Луначарського, мети революції — «переведення на світлі розумні рейки того, що називається приватним життям»¹⁸⁷.

Про те, що це ще не 1930-ті, але вже й не початок 1920-х, свідчить з одного боку наявність 5 піонерів в класі, а з іншого — визнання недоліком нейтрального ставлення до їх діяльності. І ще одна обставина, яка чітко характеризує обмеженість часового простору справи вчительки Щур, наведена у її зверненні до ВУК Робос. Свого листа вона написала з Москви, а до РСФРР, за її словами, вона виїхала тому, що «моя спеціальність (російська мова) не дає мені можливості залишитися в Україні»¹⁸⁸. Саме наприкінці 1920-х — до поч. 1933 р. процес українзації освіти справді мав широке поширення в Україні, в тому числі в містах.

Зауважень висловлено чимало і вони яскраво ілюструють вимоги влади до образу вчителя. Але лише один із названих недоліків фігурував в якості причини звільнення. У протоколі засідання комісії з її справи зазначалося: «Вчителька Щур є антирадянський вчитель — вона відмовляється проводити антирелігійне виховання, ссилаючись на свою релігійність»¹⁸⁹. Сам факт її звільнення за пасивну релігійність був би нетиповим для початку 1920-х років і неможливим для 1930-х — на той час за таким звинуваченням її не просто звільнили б, а й заарештували б. А відправка нею листа з Москви у червні місяці свідчить про те, що не було навіть спроб арешту.

У другій половині 1920-х років боротьба з релігією в суспільстві посилювалася. Вчителі, за задумом влади, мали бути у ній передовиками. Однак запропоновані владою форми і методи боротьби викликали сумніви у значної частини педагогів. Так, на окружних з'їздах робітників освіти, як відбулися наприкінці 1928 р., задавалося чимало гострих питань з релігійної тематики. Наведемо деякі з них: «В який спосіб мають перевірятися дані про ідеологічну невтриманість вчителя і його релігійність? Чи для цього досить лише наклепа завідуючого, який сам в цих відношеннях має великі хиби, як оце ми спостерігаємо?» «Як відноситись до тих навчателів, жінки й діти яких виконують всі релігійні обряди. Чи не підриває це слів навчателів за релігію. Чи може це бути поводом для звільнення?» «Яким шляхом перевиховати освітянина з релігійними запевненнями або нерадянським ухилом?»¹⁹⁰.

Найбільш відвертим і «нерадянським» можна назвати питання, задане російською мовою: «Чем вы гарантированы с идеологической стороны, что учитель, который на каждом шагу кричит о своем атеизме и материализме, искренен. Ведь в его мозг вы проникнуть не можете и он вам лжет, а сам думает совершенно иное. Выходит, что «на Шипке все спокойно», а тот, кто был более искренен и выяснил свою физиономию, тот сразу сделался парией и его беспощадно сразу покарали. Выйдет так, что лжец лучше будет себя чувствовать, чем правдивые люди. Выходит так, что знаменитый Менделеев был бы бес-

пощадно изгнан со службы за свою религиозность, несмотря на то, что религиозность не мешала ему быть профессором и делать великие открытия в области химии»¹⁹¹.

Та у владі добре розуміли, що ніхто не може досягнути неосяжного: за короткий час переробити свідомість усіх освітян було неможливо, а от для контролю та корекції їх зовнішньої поведінки сил вистачало. Тому влада погодилася з існуванням, як було зазначено в попередньому питанні, «неискренности» серед вчителства. Врешті, вплив вчителя на учнівські маси насамперед йшов від Слова, а не його думок. Для недопущення в середовищі освітян виявів нейтрального або примирливого ставлення до релігії у влади буди важелі. Спочатку найсуворішим з них було звільнення з роботи.

В радянській пропаганді наприкінці 1920-х рр. термін «релігійний» став синонімом тавра «антирадянський». В одній з методичок початку 1929 р., яка була надіслана вчителям на місця і освячувалася авторитетом «професора Третьякова», зазначалося: «Що таке селянська віра в Бога? Це почуття безсилості селянства перед силами природи та почуття безсилля перед експлуататорами. Підставою для такого почуття є темнота та неучтво, роздріб господарства. Як ідеологія попереднього часу, релігія залишається та перешкодує поліпшенню господарства, покращенню селянського побуту. Боротьба з релігією повинна була пов'язана з пропагандою соціалістичного будівництва, з пропагандою культурної революції, колективізації та кооперації»¹⁹². Таким чином, релігійність фактично визнавалася перепорою на шляху до покращення життя та ворожим щодо соціалізму явищем.

Влітку 1929 року в Україні освітян зобов'язали проводити культпоходи. Одним із основних завдань таких заходів, які здійснювалися на усій території УСРР за єдиним стратегічним планом, була антирелігійна робота. Так, наприклад, освітяни Могилівської округи у плані здійсненні культпоходу у галузі «походу на релігію» вирішили «остаточно закріпити досягнення минулого в справі перенесення днів відпочинку на інші дні тижня, а також провести ці заходи в усіх освітніх установах округи, де ще не проведено цього. Рівно ж ще на початку академічного року визначити наперед усі ті святкові релігійні свята, на які передбачається шкільна навчальна робота та визначити замість них інші дні на відпочинок / це стосується таких днів, як 25–26 грудня та днів великодня і ін.». Окрім цього було заплановано створити товариства «Безвірник» в усіх школах округи, а там де вони вже існували — потроїти кількість їх членів.

Антирелігійну роботу планували організовувати «борючись з релігією не лише тільки як з певним світоглядом та почуттям, але як з повним суспільно-громадським фактором — шкідливим і гальмуючим соціалістичне будівництво». Окрім того, «у випадках готування будь-яких заходів релігійних до масових дій /молебні, вод освячення, «громадські обіди», «добродійства», «на бідних», «поминки», «у зелені свята» та ін/ треба силами учасників освітніх закладів та силами безвірницьких товариських гуртків організувати напередодні і в сам день: карнавали, демонстрації, інсценіровки, вечори і т. ін. Слід окремі моменти виносити в масу у формі плакатів, карикатур та особливо висвітлювати через часопис та в доповідях та розмовах»¹⁹³. Саме освітяни планували розпочати кампанію, яка отримала своє практичне втілення наприкінці 1929 — початку

1930 року: «силами осередків безвірників активізувати роботу щодо передачі будинків релігійних культур під культосвітні установи»¹⁹⁴.

Зрозуміло, що після такого прискореного наступу на релігію у жодного вчителя, який не висловлював бажання боротися проти релігії (це в першу чергу стосувалося міст, де не було дефіциту у вчителях), не залишалося шансів залишитися на роботі. Тобто з огляду на час, це звільнення цілковито можна назвати нормою, хоча в тих правилах поведінки, які існували до встановлення радянської влади та після її зникнення, дев'яцією скоріше вважалося здійснення активної антирелігійної роботи. Не протестувала проти факту свого звільнення і сама Людмила Щур, яка, як зазначалося у висновках комісії, визнала, «що їй не можна доручити виховання дитини з матеріалістичним світоглядом»¹⁹⁵. Суть же її звернення до ВУК Робос полягала в запереченні звинувачення в антисемітизмі, яке випливало з таких слів представника шкільної адміністрації Синаренка: «тов. Щур не переводє по завданням програму інтернаціонального виховання і сама неоднаково ставиться до дітей росіян і євреїв»¹⁹⁶. Однак ці слова не віднайшли жодного відображення в резолюції про звільнення. Мало того, такий закид фактично спростував представник профспілки Хмельницький. Тому відповідь ВУК Робос на звернення Щур була цілком логічною: там заявили, що в «постанові РКК не вказано, що причиною Вашого звільнення є звинувачення в антисемітизмі», а відтак у перегляді справи було відмовлено¹⁹⁷.

Вчительку Щур було звільнено і питання про її поновлення на роботі навіть не розглядалося як таке. Тобто її віра в Бога визнавалася безумовною дев'яцією для вчителя, який мав слугувати прикладом будівника нового суспільства як на роботі, так і вдома. Разом з цим практика того часу свідчить, що влада далеко не завжди була суворою по відношенню навіть до безумовно дев'янтних проявів поведінки вчителя, якщо його провина носила інший характер. Педагогу пробачалося навіть побиття дітей, пиятику та хуліганство, як це було з завідувачим Олексіївською школою Новоукраїнського району Зінов'євської округи¹⁹⁸. Там вчителя спочатку засудили на 5 років позбавлення волі, а потім, взявши до уваги, що «класово витримана робота Услистого в складі президії КНС: збільшення членів КНС (з 13 до 195), розподіл посівматеріалу, відмовлення від видачі посівматеріалу заможним, позбавлення окремих осіб права голосу, класовий підхід при комплектуванні школи, самообкладання на опалення по класовому принципу — все це сприяло, що біднота вважала Услистого своїм ватажком, а заможна частина його розцінювала, як найбільш небезпечного свого ворога»¹⁹⁹ — звільнили з-під арешту, дозволили й надалі вчителювати та обмежились «громадським осудженням»²⁰⁰. При цьому на спільному засіданні представників Олексіївської сільради та спілки Робос було визнано, що «діти Мішуровського та Пімонова (яких Услистий бив — Авт.) ведуть себе в школі як дефективні»²⁰¹. Такій кардинальній зміні вироку сприяв розвій «великого перелому» — засудили вчителя навесні 1929 р., перегляд справи почали у вересні того ж року, а остаточно виправдали — на початку березня 1930 р. Адже в головних для влади питаннях — ідеологічній роботі, пропаганді, агітації, в тому числі й антирелігійній, цей вчитель був на висоті, а такі кадри були занадто цінними, щоб просто так ними розкидатися, навіть якщо вони й били своїх учнів. Тому справі було вирішено надати «широкого розголосу в пресі», а Ново-Українську спілку

освітян розпустити за те, що вона спочатку погодилася з покаранням для Ус-листого²⁰².

В іншому випадку той факт, що педагог «брав активну участь в громадських органах і з роботою справлявся. Сільрада вихваляла його як надзвичайно гарного чоловіка»²⁰³ став на заваді своєчасному викриттю та припиненню педофілства у єврейській трудовій школі, де цей вчитель працював. Цілих три роки продовжувалися ці злочинні дії, але будь-які виявлення незадоволення не розглядалися доки, доти гвалтівника не викрила нова піонервожата: до неї закидів у тому, що вона «представниця куркулів» не могло бути і за розслідування справи взяли всерйоз. В кінцевому результаті громадська активність таки не допомогла злочинцю, хоча на певному етапі загальмувала слідство. Було цілком доведено, що цей вчитель (назвемо його «вчитель N») «останніх три роки у громаді, де був вихователем, систематично проводив полову розпусту серед дітей та насилування учениці. Лікарська комісія та слідство виявили пошкоджених у половому відношенні 21 учениці в вище зазначеному вікові»²⁰⁴ (9–12 років — *Авт.*). То ж його було знято з роботи і засуджено. Однак бачимо, що саме активна громадська робота та усебічна підтримка «вчителем N» усіх дій радянської влади завадила своєчасному розкриттю цього злочину, тоді як в іншому випадку пасивність в агітаційно-пропагандистській роботі ставала приводом для звільнення з роботи.

Принагідно зауважимо, що в період «розкуркулення» звинувачення вчителів у фізичному насильстві з боку селян почастішали. Часом було важко розібратися: чи то справді вчитель застосував фізичну силу для наведення дисципліни (приміром, проти дітей «куркулів»), чи то самі селяни обмовляють ненависного їм вчителя, оскільки не бачать інших засобів, щоб його позбутися. Для вчителя, особливо сільського, стало правилом перебування у «ворожому оточенні». В ситуації постійного стресу він особливо болісно реагував на несправедливі, на його погляд, дії влади, яка іноді прислухалася до слів селян. В крайніх випадках це призводило до самогубства, що, до речі, теж засвідчувало антирелігійність вчителя. Протягом 1928–1930 рр., за даними спілки Робос, в Україні було скоєно 23 випадки самогубств вчителів, із них 16 — в сільській місцевості²⁰⁵.

Повертаючись до центрального випадку, відзначимо, що причиною звільнення вчительки Щур стала її віра в Бога, якої вона не змогла публічно зректися, а самого Бога — зганьбити своїми вустами. При цьому Щур не намагалася свої погляди комусь прищепити — на релігійну агітацію немає навіть натяку. Однак навіть нейтральність освітян не могла задовольнити роботодавців. Напередодні «великого перелому» влада не могла дозволити жодних пом'якшуючих обставин у боротьбі з конкурентом за світогляд широких мас — релігією. Особлива роль у цій боротьбі була призначена вчителю, оскільки саме його діяльність була одним із основних факторів, які впливали на формування світобачення підростаючого покоління. Відтак таким як Щур не було місця в радянській школі. Ряд обставин звільнення вчительки, які обмежують нижні та верхні часові проміжки цієї справи, навіть у випадку відсутності точної дати цієї події могли б засвідчити її приблизний час — напередодні «великого перелому».

Підсумовуючи викладене, слід визнати, що як причина звільнення, так і реакція на це самої вчительки були типовими, тобто «нормальними» у тогочасних умовах. «Ненормальним» виглядав факт визнання вчителькою своєї релігійності, внаслідок чого вона й позбулася права на професію. Однак таке визначення «нормальності» стосувалося лише позиції влади, внаслідок політики якої віра в Бога виглядала девіацією в новобудованому радянському суспільстві. Якщо взяти до уваги дорадянський та післярадянський періоди історії України, проаналізувати приклади інших країн, то сам такий наступ на релігію буде виглядати як девіація. Тобто під таким кутом зору девіантною (відступом від магістрального шляху розвитку суспільства) можна назвати саму радянську владу.

¹ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 43.

² Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ) — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 1122. — Арк. 17.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1639. — Арк. 108.

⁴ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — М., 1959. — С. 400.

⁵ Дані для таблиці взяті з таких видань: Україна. Статистичний щорічник. — Харків, 1929. — С. 85; Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги: сборник документов и материалов. — М., 2007. — С. 45; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992. — С. 68; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1403. — Арк. 10; Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 5.

⁶ Дані за 1928 р.: все населення — на 1 січня, вчителів — на 17.12.1927.

⁷ 1937 р.: все населення — результати Всесоюзного перепису населення 6 січня, вчителів — на початок 1936/37 навчального року;

⁸ 1939 р.: Всесоюзний перепис населення 17 січня, вчителі — на початок 1938/39 навчального року.

⁹ Культурне будівництво Української радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 5

¹⁰ Блюм А., Меспуле М. Бюрократическая анархия: статистика и власть при Сталине. — М., 2006. — С. 112.

¹¹ УСРР в цифрах. / Статистич. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 546.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 44.

¹³ Про заходи до переведення загального навчання // ЗУ УСРР. — 1925. — Ст. 355.

¹⁴ Про заведення загального обов'язкового початкового навчання. 28 серпня 1930 // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 201.

¹⁵ УСРР в цифрах. / Статист. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 546.

¹⁶ Про заведення загального обов'язкового початкового навчання. 28 серпня 1930 // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 201.

¹⁷ УСРР в цифрах. / Статист. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 613–615.

¹⁸ Про заведення загального обов'язкового початкового навчання. 28 серпня 1930 // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 201.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1403. — Арк. 36–37.

²⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941. 36. док. і мат. — К., 1986. — С. 134

²¹ Там само. — С. 129.

- ²² Там само. — С. 131.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ О подготовке помощников учителей для первых групп трудовой школы // ЗУ УССР. — 1931. — Ст. 73.
- ²⁶ Культурне будівництво в Українській РСР 1928 — червень 1941. 36 док. і мат. — С. 32.
- ²⁷ УСРР в цифрах. / Статист. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 546.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 178. — Арк. 18–19.
- ²⁹ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. — 1933. — № 8–9. — С. 269.
- ³⁰ Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО). — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 746. — Арк. 92.
- ³¹ Затонский В.П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма. — М., 1934. — С. 41.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 178. — Арк. 19.
- ³³ Известия. — 1934. — 17 янв.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 178. — Арк. 19.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 301. — Арк. 134.
- ³⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5282. — Арк. 32.
- ³⁷ Там само, спр. 6213. — Арк. 49.
- ³⁸ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні... — С. 271
- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 286. — Арк. 108.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 345. — Арк. 36–40.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 39–51.
- ⁴² Там само. — Оп. 20. — Спр. 6642. — Арк. 101.
- ⁴³ Там само. — Спр. 6582. — Арк. 32–33.
- ⁴⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 375. — Арк. 132.
- ⁴⁵ Там само. — Оп. 16. — Спр. 12. — Арк. 278.
- ⁴⁶ Там само. — Оп. 20. — Спр. 7097. — Арк. 85.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 96.
- ⁴⁸ Збірник наказів НКО. — 1938. — № 4. — § 21.
- ⁴⁹ ДАЛО. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 1283. — Арк. 27.
- ⁵⁰ Збірник наказів НКО. — 1938. — № 8. — § 54. — С. 7.
- ⁵¹ Там само. — № 33. — § 308. — С. 5–7.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. — № 15. — § 111.
- ⁵⁴ Про структуру початкової та середньої школи в СРСР // Бюлетень НКО. — 1934. — № 21. — Ст. 129.
- ⁵⁵ Про повернення колишніх учителів на роботу до політехнічної школи. 16 травня 1934. // ЗУ УСРР. — 1934. — Ст. 163.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Даниленко В., Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 5. — С. 154.
- ⁵⁸ Таблиця складена за: ЦДАВО України. Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1403. — Арк. 36–37; Культурне будівництво Української радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 5.
- ⁵⁹ ВУК Робос надавав до Наркомату постачання УСРР у грудня 1932 р. інші дані. За тими відомостями станом на 1 грудня 1932 р. в Україні працювало 110 500 вчителів на селі та

27 591 — у місті, тобто всього вчителів 148 091. (ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537).

⁶⁰ Вираховано за: Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 84.; Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 21.

⁶¹ Про виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» // Бюлетень НКО. — 1934. — № 21. — Ст. 133.

⁶² Про структуру початкової та середньої школи в СРСР // Бюлетень НКО. — 1934. — № 21. — Ст. 129.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл // 33 СРСР. — 1936. — Ст. 167.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Про порядок запровадження персональних звань для вчителів та призначення вчителів, завідувачів і директорів шкіл. 10 квітня 1936 // ЗУ СРСР — 1936. — Ст. 164.

⁶⁹ Про порядок присвоєння звання вчителям, які закінчили педагогічні учбові заклади // ЗУ СРСР. — 1940. — Ст. 2.

⁷⁰ Про порядок запровадження персональних звань для вчителів та призначення вчителів, завідувачів і директорів шкіл. 10 квітня 1936 // ЗУ СРСР — 1936. — Ст. 164.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Збірка основних матеріалів про атестацію і тарифікацію вчителів. — К., 1937. — С. 12–13.

⁷⁴ Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл // ЗУ УСРР. — 1936. — Ст. 118.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Кліцаков О.І. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927–1937) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2. — С. 68.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Про підвищення кваліфікації вчителів // 33 УРСР. — 1937. — Ст. 131.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Підраховано за: Культурне будівництво Української радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 21; ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1 — Спр. 1403. — Арк. 11.

⁸² За 1935/36 рік немає розбивки між 5–7 та 9–11 класами, тому вони подані в одному рядку.

⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1 — Спр. 1403. — Арк. 11.

⁸⁴ Культурне будівництво Української радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник. — К., 1940. — С. 21.

⁸⁵ Підраховано за: Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 21 та ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1 — Спр. 1403. — Арк. 11.

⁸⁶ За 1935/36 рік немає розбивки між 5–7 та 9–11 класами, тому вони подані в одному рядку.

⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1639. — Арк. 37.

⁸⁸ Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 21.

⁸⁹ Про навчальні програми та режим в початковій і середній школі: постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 // Друзі дітей. — 1932. — № 18. — С. 12.

-
- ⁹⁰ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 19 грудня.
- ⁹¹ УСРР в цифрах. / Статист. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 474.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Про реорганізацію Народного комісаріату торгівлі УСРР на Народній комісаріат постачання УСРР // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 270.
- ⁹⁴ Про зміни в Конституції (Основному Законі) Української Соціалістичної Радянської Республіки. // Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду (1917–1936). — К., 1937. — С. 338.
- ⁹⁵ Про пенсійне забезпечення робітників освіти за вислугу років // 33 СРСР. — 1929. — Ст. 396.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Койре Е.І. Як робітникові освіти одержати пенсію за вислугу літ. — Х., 1930. — С. 57.
- ⁹⁸ Про пенсійне забезпечення робітників освіти за вислугу років // 33 СРСР. — 1929. — Ст. 396.
- ⁹⁹ Про зміну законодавства про пенсійне забезпечення робітників освіти, медичних і ветеринарних робітників за вислугу років // 33 СРСР. — 1931. — Ст. 202.
- ¹⁰⁰ Про пенсійне забезпечення робітників освіти за вислугу років // 33 СРСР. — 1929. — Ст. 396.
- ¹⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2997. — Арк. 5.
- ¹⁰² Про пенсійне забезпечення робітників освіти за вислугу років // 33 СРСР. — 1929. — Ст. 396.
- ¹⁰³ Про зміну законодавства про пенсійне забезпечення робітників освіти, медичних і ветеринарних робітників за вислугу років // 33 СРСР. — 1931. — Ст. 202.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ Про поширення чинності постанови ЦВК і РНК СРСР від 3 липня 1929 р. «Про пенсійне забезпечення працівників освіти за вислугу років на штатних викладачів та інструкторів фізкультури» // 33 УСРР. — 1934. — Ст. 151.
- ¹⁰⁶ Про фізичне виховання в початковій і середній школі. // ЗУ УСРР. — 1935. — Ст. 146.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ Про заходи до переведення загального навчання // ЗУ УСРР. — 1925. — Ст. 355.
- ¹⁰⁹ Про пільги робітникам соціально-культурних установ // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 165.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ Про заходи до переведення загального навчання // ЗУ УСРР. — 1925. — Ст. 355.
- ¹¹² Про додаткові пільги вчителям загальноосвітньої школи. // ЗУ УСРР. — 1934. — Ст. 210.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ УСРР в цифрах. / Статистич. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 387.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1572. — Арк. 209.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Там само. — Оп. 3. — Спр. 437. — Арк. 138.
- ¹²⁰ Там само.
- ¹²¹ Там само. — Спр. 115. — Арк. 3.
- ¹²² Там само. — Спр. 437. — Арк. 141.
- ¹²³ Там само. — Арк. 150.
- ¹²⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1639. — Арк. 8.
- ¹²⁵ Там само.
- ¹²⁶ Там само. — Арк. 9.
- ¹²⁷ Там само. — Арк. 23.
- ¹²⁸ Там само. — Арк. 37.

- ¹²⁹ Там само.
- ¹³⁰ Даниленко В., Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 5. — С. 145–155.
- ¹³¹ Бем Н. Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства та інтелігенції (1928–1930) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвід. збірник наук. прац. — К., 2007. — Вип. 16. — Ч. 1. — С. 308.
- ¹³² Там само. — С. 309.
- ¹³³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 40.
- ¹³⁴ Цитовано за: Бем Н. Відображення суспільних настроїв у взаєминах... — С. 310.
- ¹³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 437. — Арк. 138; Там само. — Спр. 115. — Арк. 78.
- ¹³⁶ Там само. — Спр. 115. — Арк. 109.
- ¹³⁷ Там само. — Арк. 10.
- ¹³⁸ Про заведення загального обов'язкового початкового навчання. 28 серпня 1930 // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 201.
- ¹³⁹ Про норми постачання вчителям сільської трудової школи харчів трудових і промислового краму // ЗС СРСР. — 1931. — Ст. 68.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 115. — Арк. 103.
- ¹⁴¹ Там само. — Арк. 51.
- ¹⁴² Там само.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ Там само. — Арк. 8.
- ¹⁴⁵ Там само. — Арк. 49.
- ¹⁴⁶ Там само. — Арк. 50.
- ¹⁴⁷ Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. /Документальна розповідь/. — К., 1989. — С. 8–10.
- ¹⁴⁸ Повідомлення з місць про напівголодне існування вчительства. Квітень 1931 // Колективізація і голод на Україні. Зб. документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 332–335.
- ¹⁴⁹ Лист Одеського обкому партії про важке становище сільських учителів // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. К., 2007. — С. 181.
- ¹⁵⁰ Там само.
- ¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 10.
- ¹⁵² Там само. — Арк. 31.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 44.
- ¹⁵⁴ Акт про нестачу хліба в учительському фонді і звернення до слідчих органів з пропозицією розслідувати цю справу. 09.03.1933 р., Ново-Миколаївка, Солонянський район // Розкуркуллення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): Зб. док. — Дніпропетровськ. — 2008. — С. 458.
- ¹⁵⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. К., 2007. — С. 491.
- ¹⁵⁶ Там само. — С. 506, 508.
- ¹⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 27.
- ¹⁵⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. К., 2007. — С. 583.
- ¹⁵⁹ Там само.
- ¹⁶⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. — К., 2008. — С. 75.
- ¹⁶¹ Там само. — С. 81.
- ¹⁶² Михайличенко В.В., Борзенко М.О., Жигальцева В.Л. Н Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 784.
- ¹⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1536. — Арк. 199.
- ¹⁶⁴ Там само. — Арк. 111–112.

-
- ¹⁶⁵ Там само. — Арк. 100.
- ¹⁶⁶ Там само.
- ¹⁶⁷ Там само.
- ¹⁶⁸ Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 10; Довідник адмінтерподілу УСРР станом на 15 грудня 1935 р. — К., 1936. — С. 6.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 44.
- ¹⁷⁰ Михайличенко В.В., Борзенко М.О., Жигальцева В.Л. Н Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 863.
- ¹⁷¹ Про проведення в життя постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про розширення прав заводоуправ у справі постачання робітникам і поліпшенні карткової системи» // 33 УСРР. — 1932. — Ст. 272.
- ¹⁷² ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 39.
- ¹⁷³ Там само. — Арк. 37.
- ¹⁷⁴ Вісті. — 1935. — 26 вересня; Комуніст. — 1935. — 2 жовтня.
- ¹⁷⁵ Про класних керівників у початкових, неповних середніх і середніх школах. // 33 УСРР. — 1935. — Ст. 157.
- ¹⁷⁶ Про підвищення заробітної плати вчителям і іншим шкільним працівникам. 9 квітня. // 33 СРСР. — 1936. — Ст. 63.
- ¹⁷⁷ Там само.
- ¹⁷⁸ Інструкція про підвищення заробітної плати вчителям і іншим шкільним працівникам. // 33 СРСР. — 1936. — Ст. 265.
- ¹⁷⁹ Там само.
- ¹⁸⁰ Про порядок виплати заробітної плати вчителям // 33 СРСР. — 1936. — Ст. 168.
- ¹⁸¹ Ю.Л. Бессмертный. Что такое казус? // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. — М., 1997. — С. 8.
- ¹⁸² Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2004. — С. 211.
- ¹⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 78.
- ¹⁸⁴ Там само. — Арк. 79.
- ¹⁸⁵ Там само.
- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ Луначарський А. О быте. — Москва, 1927. — С. 10.
- ¹⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 78.
- ¹⁸⁹ Там само. — Арк. 80.
- ¹⁹⁰ Там само. — Оп.—Спр. 56. — Арк. 31, 35, 39, 43.
- ¹⁹¹ Там само. — Арк. 42.
- ¹⁹² Там само. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 27.
- ¹⁹³ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1639. — Арк. 109.
- ¹⁹⁴ Там само.
- ¹⁹⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 79.
- ¹⁹⁶ Там само.
- ¹⁹⁷ Там само. — Арк. 78.
- ¹⁹⁸ Там само. — Оп. 3. — Спр. 170. — Арк. 14–62.
- ¹⁹⁹ Там само. — Арк. 62.
- ²⁰⁰ Там само. — Арк. 17.
- ²⁰¹ Там само. — Арк. 39.
- ²⁰² Там само. — Арк. 20.
- ²⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 23.
- ²⁰⁴ Там само. — Арк. 18.
- ²⁰⁵ Бем Н. Відображення суспільних настроїв у взаєминах... — С. 309.